

OSMANLI BASININDA 1865 KOLERA SALGINI,
İSTANBUL SAĞLIK KONFERANSI VE MİRZA MALKOM¹ HAN

Orhan Koloğlu

Hicaz bölgesi, 1831 yılından başlamak üzere, ondokuzuncu yüzyıl boyunca sık sık kolera salgınlarına maruz kalmıştır. 1916 yılına kadar geçen süre içinde 22 salgının vuku bulunduğu kaydedilmiştir. 1865 salgını da, aynı yıl (1282 H.) Hac için bölgeye gelen müslüman sayısının evvelki yıllara göre dört kez fazla olması nedeniyle, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Diğer taraftan, 1858'de açılan İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolunun Kızıldeniz ile Akdeniz'deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirmiş olması, ve Hicaz-İskenderiye hattının 1865 yılında çok sayıda hacı tarafından kullanılması, kolera hastalığını önce Hicaz'dan Mısır'a, oradan da Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya taşımıştır.² Kolera salgınları ve karantina uygulamaları konusunda, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde yapılmış çeşitli araştırmalar vardır.³ Bu makalede, olayın işlenmemiş iki yönü üzerinde durulacaktır. Bunlardan birincisi, 1865 salgınının Osmanlı basınındaki yankılanışı; ikincisi ise, koleranın yayılmasını önlemek için 1866'da İstanbul'da düzenlenen Sağlık Konferansı'nda, Avrupalıların alınmasını istedikleri tedbirler karşısında Müslümanların tepkisini yansıtan Malkom Han'ın görüşüdür.

Hac için Zilhicce ayının 8. günü (1865 yılında 9 Mart'a rastlamıştır) Arafat'da vakfede hazır bulunmak gereklidir. Ondokuzuncu yüzyılda yolculukların yavaş seyrettiği düşünülerek, hacıların Hac gününden uzun süre önce Hicaz bölgesine götüren deniz ve kara yollarını kullanmaya başladıkları kabul edilmelidir. Bu bölgede meydana gelen olayların başkent İstanbul'a yansımalarının da, ayrıca zamana muhtaç olduğu anımsanmalıdır. Bu durumda, denizden gelenlerin Şubat sonundan, karadan gelenlerin ise Şubat ortasından itibaren Hicaz bölgesinde bulunmaya başladığı, Mekke'de 5-7 gün kaldıktan sonra iki haftalık bir yolculuk ile Medine'ye vardıkları, orada da 5-7 gün kalıp

arkasından dönüş yolculuğuna başladıkları hesaplanmalıdır. Dolayısıyla hacılar, Kutsal Topraklar üzerinde en az iki, bazen üç-dört ay kalmaktadır. Dönemin önemli Osmanlı gazetesi *Tasvîr-i Efkar*'ın 1865 yılı kolleksiyonu üzerinde yaptığımız bir araştırmaya göre, koleranın seyrinin kamuoyuna şöyle yansımıştır:

30 Haziran 1865. Resmî bildiri de, İskenderiye'de görülen kolera hastalığının yayılması, alınan önlemler sayesinde önlenmiştir. Beyoğlu ve Ortaköy'de görüldüğü hakkındaki söylentilerin aslı yoktur (Sayı 311).

12 Temmuz 1865. Meclis-i Sıhhiye, Mısır tarafında görülen hastalık konusunda alınan karantina önlemlerini açıklamıştır (Sayı 314).

16 Temmuz 1865. İskenderiye'den gelen gemiler İzmir'de karantinada bekletilmekte ve yolcular 'tahaffuzhane'de tutulmaktadır. (Sayı 315).

19 Temmuz 1865. Birkaç gündür kolera Bilâd-ı Selâse'de (Galata-Eyüp-Üsküdar) görülmektedir. Pazar günü 30, Pazartesi 32 kişi ölmüştür.. Cumartesi günü Sadrazam'ın başkanlığında Meclis-i Sıhhiye üyeleri toplanmış ve alınacak önlemleri görüşmüşlerdir. Korunma konusunda bazı tavsiyeler verilmektedir. İskenderiye'den gelen haberlere göre hastalık azalmakta, Mısır'dan bildirildiğine göre eski halini korumaktadır. (Sayı 316).

25 Temmuz 1865. Salgın İstanbul'da korkulacak boyutta değildir, en çok Kasımpaşa'da görülmektedir (Sayı 317).

27 Temmuz 1865. Zaptiye Müşirliği'nce oluşturulan komisyon, önlemleri içeren bir bildiri yayımlamıştır. İzmir'de 46 kişi ölmüş, İskenderiye'de ölümler azalmıştır (Sayı 318).

31 Temmuz 1865. İstanbul'daki Hıfzıssıhha Meclis-i Muvakkatı'nın atadığı hekimlerin vereceği 'fakirlik' belgesiyle eczahanelerden ücretsiz ilaç almak mümkün olacaktır. Geceleri, eczahanelerde nöbetçi bulunacak ve önlerinde fener yakılacaktır. (Sayı 319).

3 Ağustos 1865. Bütün zaptiye zabıtlarına ve erlerine sokaklardaki pislikleri temizledikleri ve hastalara yardımlarından dolayı teşekkür edilmiştir (Sayı 320).

8 Ağustos 1865. Salgının Şam bölgesinde görüldüğü, İzmir'den Konya'ya yayıldığı söylentileri vardır. Selanik'ten gelen telgrafta Karantinahane'nin dolu olduğu, koleranın arttığı belirtilip, bölgeye göç etmek isteyenler uyarılmaktadır (Sayı 321).

12 Ağustos 1865. Salgın sebebiyle İstanbul'da artan et ihtiyacının Tuna ve Edirne vilayetlerinin yerel mal sandıklarınca sağlanmasına teşekkür edilmiştir. Trabzon'da iki kişi ölmüş, İzmir'de Rum Metropoliti ile Yahudi Hahambaşısı korkup kaçmıştır. Aden'de salgının şiddeti artmıştır. Bâb-ı Zaptiye'nin salgının önlenmesi için mahallelere yakın olan mezarlara ölü gömülmesini yasaklandığı ve defin işlemlerinin belirtilecek yerlere yapılmasını isteyen tebliği yayımlanmıştır. Karpuz ve kavunun hastalığın yayılmasına sebep olduğu tubben belirlendiği için, bunların satışı yasaklanmıştır (Sayı 322).

17 Ağustos 1865. İzmir'den koleranın azaldığı haberi gelmiştir (Sayı 323).

22 Ağustos 1865. İzmir'de koleranın yakında biteceği haberi berilmektedir. Aydın sancağında hayli zarar olmuş, pek çok hayvan telef olmuştur (Sayı 324).

27 Ağustos 1865. Tunus'ta İtalyan gemilerine izin verilirken Fransız gemilerinin karantinaya sokulmasını Fransız konsolosluğu protesto etmiştir (Sayı 325).

¹ İngilizce literatürde Malkom veya Malkum, Türkçe literatürde Melkum şeklinde çeşitli yazılışları vardır. İranlı tarihçi H.Ebrahimnejad, Malkam yazılışının doğru olduğunu bildirmiştir. Biz burada, konuşmanın yer aldığı orijinal belgedeki yazılışını koruduk.e.n.

² LaVerne Kuhnke, *Lives at Risk – Public Health in Nineteenth Century-Egypt*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1990,s.65-68.

³ Kolera salgınları konusunda genel bilgiler için: G. Sarıyıldız, 'Hicaz'da salgın hastalıklar ve Osmanlı Devleti'nin aldığı bazı önlemler,' *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1992 no. 104, s.82-88; Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets – L'Europe et la Peste d'Orient*, Aix-en Provence, Edisud, 1986; S. Ünver, 'Les épidémies de choléra dans les terres balkaniques aux XVIIIe et XIXe siècles,' *Etudes Balkaniques*, No.4, Sofia 1973, s.89-97; S. Lamec, *Sechzehn Jahre als Quarantaene arzt in der Türkei*, Berlin 1913; O. Koloğlu, "19. yüzyılda hac yoluyla koleranın yayılması ve Hanikin karantina doktorunun anıları," V.Tıp Tarihi Kongresi'ne (1998) sunulan bildiri.

8 Eylül 1865. İstanbul'da salgında kolera, humma ve diğer hastalıklara toplam 11.631 kişi yakalanmış, 5 073 kişi ölmüştür. Bâb-ı Zabtiye'nin bildirisine göre, salgının sona ermek üzeredir ve herkesin kendi dinine ve mezhebine göre yaşamına devam edebileceği, kadınların sokaklarda ve seyir yerlerinde belirli kurallara göre giyinip dolaşmaları gerektiği hatırlatılmaktadır (Sayı 328).

15 Eylül 1865. Salgın sırasında yasaklanan sebze ve meyvelerin satışı serbest bırakılmıştır. İzmir'de kolera kaybolmak üzeredir. Ruscuk'ta koleradan günde 15-20 kişinin ölmekte, hekim sayısının azlığı yüzünden yakalananların pek azı kurtulmaktadır (Sayı 330).

20 Eylül 1865. Bâb-ı Zabtiye'de kurulan Tedabir-i Sıhhiye komisyonu, eczahanelere, fakirlere ücretsiz verdikleri ilaçların bedellerinin ödenmesine başlanacağını açıklamıştır (Sayı 331).

22 Eylül 1865. İzmir'de kolera hemen hemen tamamen yok olmuş, 9 gündür koleradan ölen olmamıştır. Erzincan'da şiddetli bir salgın olduğu söylentisi vardır (Sayı 333).

3 Ekim 1865. Trabzon'dan gelen bir vapur, Boğaziçi'nden geçerken bir yolcu öldüğü için gemi karantinaya alınmalıdır. İzmir salgından tamamen temizlenmiş olmakla beraber, Karantina idaresi gemilere temiz belgesi vermemektedir. İzmir'in Kasaba (Turgutlu) kazasında kolera salgınının şiddetle devam ettiği söylenmektedir. (Sayı 335)

7 Ekim 1865. Erzincan'dan gelen telgrafta, salgın olmadığı, Erzurum'da ve Diyarbekir'de salgın olduğu, çok kişinin öldüğü, halkın şehri terkettiği bildirilmektedir (Sayı 336).

14 Ekim 1865. İstanbul'da artık kolera vakası kalmamıştır; gemilere temiz belgesi verilmektedir (Sayı 338).

26 Ekim 1865. Bağdat'tan gelen mektup, Avrupa gazetelerinin Irak'ta kolera bulunduğu ve İran'a yayıldığı haberini yalanlamaktadır. İzmir'de, salgında ölen bir topçu askerinin muayenesinde bulunmayan hekim hakkındaki tahkikat açılmıştır. (Sayı 341).

26 Aralık 1865. Musul'da salgın azalmış ama ölümler devam etmektedir. Halep'te ölü sayısı 13.700'e ulaşmıştır (Sayı 341).

29 Aralık 1865. Görevini ihmal eden İzmir karantina müdürü Ratip Efendi görevden alınmış ve yerine Beyrut müdürü Enverî Efendi atanmıştır (Sayı 356). Ratip Efendi'nin savunması (Sayı 368) ve buna verilen cevap yayımlanmıştır (Sayı 372).

4 Şubat 1866. Hicaz'da sağlık işleriyle ilgilenmek üzere kurulan komisyonun reisliğine eski Dârüşşurâ azalarından Ahmed Efendi atanmış ve yanındaki hekimlerle birlikte İstanbul'dan hareket etmiştir (Sayı 363).

Bu çalışmada, özellikle, yerli kamuoyuna hitap ettiği ve sadece resmi bildirimlerle yetinmeyip gerekirse özgür fikir de açıkladığı için *Tasvî-i Efkâr* gazetesi üzerinde durduk. Aynı dönemde İstanbul'da yabancı dilde yayımlanan gazeteler (*Courrier d'Orient* ve *Journal de Constantinople* gibi) daha da ayrıntılı, özellikle Avrupalı hekim, tüccar ve diplomatlardan gelen bilgileri aktarmışlardır. Gerçekten de, Mart 1865'ten itibaren resmî yazışmalara, raporlara konu oluşturan salgın, bütün Avrupa devletlerini telaşlandıracak bir düzeye varmıştı. Salgının

Hicaz'dan başladığı inancı egemendi. Bu devletler, salgının Mısır'a yansımış, oradan Akdeniz limanlarına sıçramış olmasından hareketle, 1283 (1866) yılı Hac'ı konusunda daha ciddi önlemler alınması ihtiyacını hissediyorlardı. Gerek Bâb-ı Âlî'nin gerekse Mısır yönetiminin aldığı önlemler onlara yeterli görünmüyordu. Özellikle Fransız hükümeti konuyla ilgilenmekteydi ve Aralık 1865'de yaptığı toplantı önerisi, toplantının İstanbul'da düzenlenmesi koşuluyla Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Kutsal Toprakları ilgilendiren tartışmaların İstanbul dışında yürütülmesi, tabii ki o bölgenin "hâdimi" sayılan Osmanlı halifesinin dışlanması anlamına gelebilirdi. 1856 Paris antlaşmasıyla Avrupa'nın bir parçası olarak kabul edilmiş olan Osmanlı Devleti, bu toplantıya diğer ülkelerin de katılmasını doğal karşıladı.

13 Şubat 1866 tarihinde başlayan ve 26 Eylül 1866'da sona eren toplantıya (Conférence Sanitaire Internationale)⁴ Avusturya, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya, Papalık, ABD, Büyük Britanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç-Norveç temsilcileri katılmaktaydı.⁵ Her ülke, bir üyesi diplomat, diğerleri hekim olan heyetler ile temsil edilmekteydi. Osmanlı Devleti adına Meclis-i Umur-i Sıhhiye Reisi ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Dr. Salih Efendi ile Dr. Bartoletti;⁶ Mısır adına Dr. Lautner Bey konferansa katılmaktaydı.⁷ İkinci Müslüman ülkesi olan İran'ın, elçilik müşaviri Mirza Malkom Han (1833/34-1908) ile iki doktordan (Bosi ve Salvatore) oluşan bir heyeti vardı. -- Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın açılışına katıldığı Konferans'ta, tamamen sağlık konusunda yürütülen çalışmalar sırasında çok ayrıntılı raporlar ve çözüm önerileri gündeme geldi. İslam devleti olarak sadece Osmanlı Devleti'nin ile İran'ın temsil edildiği konferansta, Avrupalı devletlerin görüşleri ve çözüm önerilerini içeren ve "Godeve – Bikow – Salvatori - Bartoletti" adındaki dört hekim tarafından hazırlanan "1865'de koleranın ilerleyiş ve yayılması konusunda rapor"u şöyle özetlenebilir:⁸

Bütün belgeler ve istatistikler elimizde bulunmadığından daha çok hastalığın yayılma şeklini incelenmiştir. İncelemeye, hastalığın Hicaz'daki hareket noktasından

⁴ B.N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye karantina tarihine giriş / Introduction à l'histoire de la quarantaine en Turquie II," *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, XX, 4 (1957), s. 601-624. Bu yayında, 1866'da İstanbul'da toplanan Beynelmîl Sağlık Konferansı üyelerinden bir grubun resmi bulunmaktadır (s.617).

⁵ Kongre ile ilgili bütün bilgileri Viyana'daki "Hof und Stadt Archiv" de bulunan PA-XII-101 sayılı dosyadaki raporlardan aldık.

⁶ Konferans zabıtlarında Dr. Baroletti'nin ünvanı "Inspecteur général du service sanitaire Ottoman, membre du Conseil Supérieur de Santé de Constantinople" olarak verilmiştir. Bartoletti Efendi'nin çizim portresiyle kısa biyografisi için bkz. B.N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye karantina tarihine giriş / Introduction à l'histoire de la quarantaine en Turquie I," *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, XX, 3 (1957), s.418-443.

⁷ Mısır adına toplantılara katılan bir diğer kişi Dr. Salim Bey'dir. Konferans zabıtlarında ünvanı "Professeur de clinique et de pathologie médicale de l'École de Médecine de Caire, Médecin particulier de la princesse mère de S.A. le vice-roi d'Égypte" olarak verilmiştir.

⁸ Rapport à la conférence sanitaire internationale sur la marche et le mode de propagation du choléra en 1865, Annexe au procès-verbal No.23.

başlanıp, oradan Mısır ve Akdeniz üzerinden Okyanus'un ötesine yayılışı ele alınmıştır. Elimizde, 1865'de hacıların gelişinden önce Hicaz'da kolera bulunduğu dair hiçbir belge yoktur. Buna karşılık, Cidde'ye Şubat [1865] sonu ve Mart [1865] başında gelen iki gemiden önce, o bölgeyle yapılan haberleşmelerde böyle bir salgın bahis konusu olmamıştır. Salgın, Singapur'dan gelen, Cotchin limanına ve Arabistan yarımadasının güneyindeki Mokhalla limanlarına uğrayan iki geminin Cidde'ye varışından sonra başlamıştır. Henüz Cidde'ye gelmeden, iki geminin toplam 1162 yolcu ve tayfasının 143'ü ölmüş ve denize atılmıştı. 5 Nisan 1865 tarihli Osmanlı Komisyonu raporu da Cidde'ye Hindistan'dan ve Cava'dan 51 geminin geldiğini, koleranın bunlar tarafından taşındığını belirtmektedir. Mısır Tıp Heyeti'nin raporunun, özellikle Arafat'ta rastlanan yüksek orandaki ölümü 'cholérine'e yani hafif kolera'ya bağlaması yetersizdir. Camiler ve sokaklar ölümlerle doludur. İngiliz konsolosuna göre 90 bin hacıdan 30'bini ölmüştür. Osmanlı Komisyonu'nun raporu ise 15 bin ölüden bahsetmektedir. 19 Mayıs ile 10 Haziran arasında, Süveys'e 10 gemiyle 12-15 bin hacı getirmiştir. Aralarında hasta yoktur ama yolculuk sırasında ölenler denize atılmıştır. Mısır halkının gelen hacılar ile teması engellenemediği için kolera Mısır'da yayılmaya başlamıştır. Ancak hastalığın kolera değil 'cholérine' (salgın oluşturmaz kolera) olduğu ileri sürülmüştür. Oysa 11 Haziran'da İskenderiye'de 4000 kişi ölmüştür. Özellikle yabancılardan oluşan 30-35 bin kişi Mısır'dan Beyrut, Kıbrıs, Malta, İzmir, İstanbul, Trieste, Ancona, Marsilya gibi Akdeniz limanlarına kaçmıştır. 11 Haziran – 23 Temmuz arasında Mısır'da 60 bin kişi ölmüştür. 12 Haziran'da İskenderiye'den İstanbul'a dönen askerî gemi *Muhbir-i Sürûr*'un 12 tayfası hastalanıp hastahaneye kaldırılmış, böylece İstanbul'da da salgın başlamıştır.

Raporda, koleranın karadan İran üzerinden yayılması konusunda da bilgi verilmektedir. Ancak Avrupa'ya asıl tehdidin deniz taşımacılığından gelebileceği ısrarla belirtilmiştir. "Kızıldeniz koleranın denizden nakli için en kısa yoldur; bir kere Mısır'a ulaştığında, Avrupa kurtarılamaz. Koleranın yayılmasının en doğal engeli çöldür. Dolayısıyla salgının Avrupa'ya ulaşmasını önlemenin ilk koşulu hacıların, Hac'dan sonra gemi ile taşınmasını engellenmesidir. Ya doğrudan karadan gidecekler, ya da Cidde'de gemiye bindirildikten sonra oradan geri dönemeyecekleri bir mesafede Arap yarımadasında karaya çıkarılacak ve karantina süresini tamamlayıncaya kadar bekletilecektir."

Koleranın kaynağının Güney-Doğu Asya olduğu kabul edilmekle birlikte, ön plana Avrupa'nın korunması alınca, Hicaz'ın merkez addedildiği görülmektedir. Kolerayı, asıl merkezi olan Güneydoğu Asya'da önlenmek yerine, Fransız önerisine göre, hacıların Mısır'a karayolu ulaşmasını istemenin, bu yola alışkın olmayanların çölde yok olmalarına göz yummak olacaktır. Buna tepki olarak, Hicaz'ın Kızıldeniz sahili boyunca yaşanacak sulak yeri bulunmadığı gerekçesi ileri sürülmüştür. Diğer yandan gemilerin taşıdığı 18 bin hacıya yetecek 18 bin devenin bulunamayacak, saatte ancak 3 kilometre yol aşabilen devenin günde en fazla 30 kilometre yol alabileceğinden, yolculuk karantina müddetinden de uzun sürecektir. Fransız tezine karşı İran delegesi Mirza

Malkom Han tarafından, Dr.Savas'ın⁹ hazırladığı projeye dayanılarak aşağıdaki konuşma¹⁰ yapılmıştır.¹¹

"Konferansımızın başlangıcı için, Fransız delegeleri tarafından sunulan projeden daha âcil bir şey bilemiyorum. Bu binada toplantıda bulunduğumuz sırada, kolera, ülkelerimize yeni bir akın yöneltseydi durumumuz ne kadar acıklı olurdu, değil mi! Dolayısıyla, böylesine üzücü bir şeyin tekrarını önlemek için bütün gücümüzü sarfetmek hepimiz için çok büyük bir önem taşımaktadır. Son yıllarda İran, koleradan en şiddetli şekilde etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Bu sebepten, İran'ın bu konferansta da korkunç afetin yeniden belirmesini önlemek için en çok acele edecek devletlerden biri olacağını söylemek lüzumsuz olacaktır.

Aradığımız sonucu sağlayacak yöntemlere gelince, itiraf ederim ki biz İranlılar bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak eğer sizin ileri sürdüğünüz âcil projenin dayandığı ilkeler gerçek ise, size şunu açıklayabilirim ki, aynı sonuca varmak için çok daha akılcı ve şimdiye kadar bütün önerilenlerden hiç şüphesiz daha etkili olacak bir başka yöntemi bulmuş bulunuyorum. En kısa yoldan Mekke'ye Hac'ın tamamen yasaklanmasını öneriyorum. Bu öneri tamamıyla sizi meşgul eden âcil projeye aynı ilkelere dayanmaktadır. Eğere hacıları insanlığın selameti için çölde yok olmaya mahkum edebiliyorsak, neden onları aynı amaçla sakın sakın kendi memleketlerinde kalmaya zorlamak hakkımız olmasın! Eğer hacıların geldikleri yerlere geri dönmelerini engellemek için Hicaz limanlarına savaş gemileri gönderebiliyorsak, neden bir ileri adım daha atmayalım? Neden, Mekke'ye kadar uzanıp bir vahşi vadide hayatlarını ve mallarını kaybetmek ve sonra bütün uygar dünyanın üzerine korkunç bir afeti yaymak için gelmiş, dünyanın dört bir yanından çıkmış az ya da çok barbar bu kimselerin toplantısını engellemek için, biz kendimiz Mekke'ye gitmeyelim? Önerime, sizin projenizin ileri sürüldüklerinden daha acımasız ve şiddetli olduğu sitemi yapılamayacağı açıktır. Zira, bir yandan Hac'ı feda ediyorsam, en azından hacıları kurtarmak mutluluğuna sahibim; oysa sizin projeniz Hac'ı kurtarmayı önerirken hiç acımadan hacıları feda ediyor. Eğer bana, Hac'ın kısıtlanmasının İslam'ın ilkelerine aykırı olduğunu ve de müslümanların liderine, mantkı olarak böyle bir önlem almasının önerilemeyeceğini söylerseniz, ben de size, kendi projenizle kabul edilemez saydığınız ilkeyi aynen tekrarladığımız yanıtını verebilirim. Zira girmeye izin verip çıkmaya vermemek, bu hiç şüphesiz bir kısıtlamadan daha

⁹ Dr. Savas [Sava] Efendi'nin Konferans zabıtlarındaki ünvanı şöyledir: Inspecteur de l'hygiène et de la salubrité de Constantinople; Délégué de la Perse au Conseil Supérieur de Santé [de Constantinople].

¹⁰ Considérants – présentés par le général Mirza Malkom Khan ...etc., Annexe au procès-verbal No.3. Malkom Han'ın Avrupalıların karantina uygulama teklifine itirazı İran'ın milli menfaatleriyle renklenmiştir. Bu itirazın tek sebebi, karantinanın ticari malların dolaşımını zorlaştırması değildir. Karantina, aynı zamanda, İranlıların kendi ülkelerindeki egemenliğini de sorgulamaktadır. Kaçar Devleti'nin hacca getirilecek sınırlamaları onaylaması, Kaçarların popülaritesini büyük ölçüde düşürecektir.

¹¹ Malkom Han'ın Avrupalıların karantina uygulama teklifine itirazı İran'ın milli menfaatleriyle renklenmiştir. Bu itirazın tek sebebi, karantinanın ticari malların dolaşımını zorlaştırması değildir. Karantina, aynı zamanda, İranlıların kendi ülkelerindeki egemenliğini de sorgulamaktadır. Kaçar Devleti'nin hacca getirilecek sınırlamaları onaylaması, Kaçarların popülaritesini büyük ölçüde düşürecektir (Dr. Hormoz Ebrahimnejad'ın notu).

fazla bir şeydir. Biliyorum, bize çölün yolu gösteriliyor. Ama gerçekten bu yolu uygulanır gibi göstermek konferansın aydınlatıcılığına uygun mudur?

Ve nihayet Baylar, hangi açıdan tetkik ederseniz edin, önerimin kolerayı önleme konusunda daha çok garanti verdiğini; sizin âcil projenizden daha çok zorluk çıkarmadığı gibi, haklara da daha çok saldırıda bulunmadığını farkedeceksiniz. Öyleyse Baylar, önerimin garantisine ve sadeliğine karşı bunu aranızda ciddiye alan bir kimsenin çıkmamasının sebebi nedir? Zira, tamamen kabul edilemez bir öneride bulunduğum konusunda hepimizin fikir birliğine vardığımızı düşünüyorum. Buna karşılık, sadece kolerayı ortadan kaldırmayı tasarlıyor iseniz, önerimin anında kabul edilmesi gerekirdi. Görevinizin amacına rağmen önerimin reddini gerektiren gerekçeler nelerdir? Ve de, Avrupa'yı bu yeni Asya felaketinin istilasından korumak gibi ağır bir sorunu da eklerseniz, bu düşüncelerin önemi neden yok sayılıyor! Önerimi reddetmenize gerekçe oluşturan sebepleri burada incelemek tamamen gereksizdir. Bu sebepler mevcuttur ve konferansınızın amacıyla sizin kendi ruhlarınızda varlıklarını belirlemek yeterlidir. Öyleyse, baylar, önerimi reddetmenize sebep olan aynı nedenler ve düşünceler size sunulmuş olan âcil projenin onayınıza almasına da izin vermez. Bu projenin tedbirleri, benim önerimi reddederken saygı duymak istediğiniz ilkelere aynı saldırıları içeriyor. Mevcut tek fark, tasarlanan âcil tedbirlerin vasıtalı olarak yıkacağımı, benim önerilerim doğrudan hedef almasıdır. Belki bana, bir kalabalığın yolunu değiştirmekle neyin tahrip edileceği sorulabilir. İşte sorununuzun güçlüğü de buradan çıkıyor. Fikirler, gelenekler, doktrinler ve Asya'nın mantığı Avrupalıdan öylesine farklıdır ki, Avrupa biliminin derinliğine ve yaygınlığına rağmen, bir Avrupalının, karşıt fikirlerin garip içiçeliğini ve Doğu halklarının sosyal yapısını oluşturan kabul edilemez önyargıları nasıl olup da kavrayabileceğini asla anlayamadım. Sadece, Müslüman hükümdarların, hac yolculuğunu düzenlemek için Avrupa devletleriyle anlaşmış olmaları, hükümdarlarımızın halklarıyla ilişkilerini tamamen değiştirmeleri için yeterlidir.

Baylar, bir şeye dikkat etmenizi rica ediyorum: Size düşüncelerimi aktarırken, Asya'nın önyargılarına saygı duymak için Avrupa'nın halklarının selamet ve çıkarlarını feda etmesi şeklinde asla bir fikrim yok. Eğer Ren nehri kıyılarında otursaydım, kendimi koleradan korumak için yalnız projenizin tedbirlerini istemekle yetinmez, hatta Mekke'nin ve Medine'nin yıkılmasını da isterdim. Ama bu kongrenin üyesi olduğum kadar ben bir Doğuluyum da. Asyalı ruhuna borçlu olduklarımızı unutmadan Konferans'ın amacına da katılmak istiyorum.

Böylece, Baylar, hacılarımıza duyduğum sevgiyle sizi soylu amacınızdan döndürmek istemiyorum. Aksine, Avrupa'yı koleranın yapacağı tahribattan korumak için uygun göreceğiniz bütün önlemleri kesin olarak almaya çağırıyorum. Mantığınızdan beklediğim tek şey, ilkelerinizle daima tutarlı olmanızdır. Eğer görevinizin amacından başka birşeyle ilgili değilseniz, ters düşüncelerin karşısında durmadan en etkili önlemleri aramaya yöneliniz. Yok aksine, bu düşüncelere onları görevinizin üstüne çıkaracak kadar önem veriyorsanız, o zaman korumak istediğinizi itiraf ettiklerinizi vasıtalı olarak ve

istemeden yıkmamak için iyi dikkat etmenizi rica ederim. Bu açıdan, projenizin tedbirlerinin kabulü, Doğu'nun sorunlarına en beklenmeyecek karışıklıkları getirebileceğini sizden saklayamam. En garip ve en bağınaz yorumlar, İslam dünyasında hiçbir şeyin dindiremeyeceği bir kin fırtınası estirebilecektir. Bu tedbirlerin yaratacağı sonuçları abartıyormuş havasına girmek istemiyorum ve Avrupa'nın Asya'dan çekinecek hiçbir şeyi bulunmadığını biliyorum. Ancak Müslüman hükümetlerin durumları, Avrupa'nın onları hiç çekinmeden bir bağınazlığın içine sürükleyecek kadar dünya barışı ile bu derece ilgisiz mi? Hem de bu öyle şiddetli bir bağınazlık ki, son zamanlarda Müslüman hükümetler tarafından, Avrupa devletlerinin görüşleriyle bütünleşmek için daha da büyük zorlukla kontrolde tutulabilmiştir.

Yine de, bütün bu mütalaalarına rağmen, konferansın Hicaz'da yapacağı hiçbir şey olmadığına inanmaktan uzağım. Aksine inanıyorum ki, bu ülkelerde [Konferans'ın] yapacağı çok şey vardır ve gerekli olacak her şeyi yapmaya yeterli vasıtaları da vardır. Benim için zorluk, konferansın tedbirlerine vermesi gereken şekillerin tercihindedir. Burada, biz Asyalılar için hiç de övücü olmayan, ama uygulanacak önlemlerde bizi son derece mükemmel şekilde yönlendirebilecek olan gerçeği açıklamalıyım. Bu gerçeği şöyle formülleştireyorum:

Avrupalı devletler, isteklerine uygun bir şekil vermeyi bilmek şartıyla Asya halklarından her şeyi elde edebilirler ve ben eminim ki, âcil tedbirlerimizin hepsini de görünüşleri kurtarmak temel koşuluyla uygulayabiliriz. Sadece bu amaçla, Yenbu/Yanbu ve Ömer/Omar limanlarının açık bırakılmasını istedik. İtiraf ederim ki, bu iki limanın açık bırakılması hacılarımızın maddi durumuna pek az değişiklik getirecektir. Ama bu sayede moral durumları tamamen değişecektir ve şunu da size tekrarlamaya gerek yoktur ki Yenbu limanını açık bırakmakla âcil tedbirlerinizin etkinliğinden hiçbir şey kaybetmiyeceksiniz. Değişiklik önerimizin ayrıntıları ve pratik açıklaması, size saygıdeğer meslektaşım tarafından açıklandı, onları ciddi mütalaanıza tavsiye etmekle yetineceğim.

Görüşlerimi size aktarırken, bu konferansta görevinizin başarıya ulaşması için İran'ı elinden gelen her şeyi yapmaya hazır bulacağımızı size bildirmekten mutluyum. Konferans unutmamalıdır ki, Müslüman devletlerin bu şartlarda görevleri son derece hassas ve büyük güçlüklerle doludur. Biz kesin olarak bu güçlükleri aşmakta kararlıyız ve uygar Avrupa'dan tek isteğimiz katkı, hiçbir hükümete halkının önyargılarını canını istediği gibi yıkmak hakkının verilmediğini hatırlamasıdır; ve hatta uygarlığın ışıklarına sahip olanların içinde en iyi yere yerleşmiş iktidarların bile, halk kitleleriyle birlikte hayranlıkla bakmak için, en basit önyargıların önünde durduklarına tanik oluyoruz."

Malkom Han'ın, gerek yukarıda metni verilen konuşmasında, gerekse Konferans sırasında yaptığı diğer kısa müdahalelerde, Avrupalıların tavsiye ettiği önlemlere itiraz etmesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında, alınması istenen önleyici tedbirlerin İran'da uygulamanın çok zor, neredeyse imkansız olmasıdır. İran'da hemen her sene yaşanan kolera salgınları sırasında hacca ve ölümlerin mezarlarından çıkarılarak kutsal yerlere nakline sınırlama getirmek, dini

hayatı engellemek olacaktı. Diğer taraftan, kurulacak Sıhhiye Meclisi'nde Avrupalı hekimlerin bulunması, İran'ın sağlık işlerinin üzerindeki hakimiyetini kaybetmesine ve Avrupalı güçlere İran'ın içişlerine ve ticaretine müdahale etmesine yol açacaktı. Koleranın kuluçka süresinin birkaç günden fazla olmadığı görüşüne de İran'ın milli menfaatleri doğrultusunda karşı çıkmıştır. Bu görüş destek vermek, şüpheli vakalara kısa süreli dahi olsa karantina uygulanmasının salgın patlamalarına engel olacağı görüşünü zımnen kabul etmek olacaktı. Koleranın giysilerle taşınabileceği görüşüne de, İran'ın pamuk ihracatına zarar vereceği için karşı çıkmıştır.¹²

Türkçe gazetelere nazaran yabancı kaynaklardan daha iyi haber alabilen *La Turquie* gazetesinin bu tartışma ile ilgili haberleri, olayın perde gerisine ışık tutmaktadır:

27 Şubat 1866. “Dünkü Pazartesi günü konferansta Mekke'ye hac konusu gündeme geldi. Heyecanlı bir toplantıydı. İngiliz ve Fransız delegeleri arasında çetin bir tartışma oldu. Söylendiğine göre, İngilizler bir kolera salgınından bahsedilmesini istemiyorlar. Eskiden salgın savunucusu olan İran delegesi İngiliz meslektaşlarının düşüncelerine katıldı. Karşıt görüşlerin gündeme getirildiği bir tartışmadan sonra, konferansın oylaması gereken konu üzerinde iki komisyonun çalışmaları kısmen tamamlandı. Konferans iki, üç ay daha sürecek.”

28 Şubat 1866. “Muhabirlerimizin kongreden öğrendiklerine göre, Pazartesi günü Fransız delegelerinin raporu tartışılmıştı. Salı günü ise aynı tartışma devam etti: Salgın taraftarları gibi, koleranın salgın oluşturmadığı düşüncesinde olanların da (yani hastalığı bireysel sayanların) konferansta yandaşları var. İlk tartışmalar hayli hareketli bir çekişmenin gündemde olacağını düşündürüyor. Bize göre kazanan ilk grup olacaktır. Zira salgın yanlılarının gerekçeleri son salgında edinilen ve karantina lehinde beliren deneyimle desteklenmektedir. Nitekim, salgına maruz kalmış ülkelerden gelenleri geri çeviren memleketler felaketten kurtuldular. Yunanistan, Sicilya, Girit, Selanik bunların örnekleridir. Karantina uygulamasının başarısı kesindir.”

5 Mart 1866. “*Byzantis* gazetesine göre, Sağlık Konferansı, 1 Mart tarihli oturumunda, Fransız delegelerinin, Mekke'de kolera görülmesi halinde Cidde'de 14 günlük karantina uygulanması önerisini 4'e karşı 10 oyla kabul etmiştir.”

10 Mart 1866. “Fransızların, Hicaz'dan Mısır'a sadece bir limandan girilmesi ve hacıların çoğunun karadan gitmeye zorlanması önerisi, 8'e karşı 18 oyla kabul edildi. İngiltere, Rusya, İran ve Türkiye aleyhte oy verdiler.” Anlaşıldığına göre, Müslüman uyruklarını tedirgin etmek istemeyen dört ülke işleri fazla zorlamak istememektedir. Bunlar, muhtemelen, hacda ölümü bir tür kutsallaşma sayan anlayışı dikkate almaktaydı. Bu tartışmalar olurken *Tasvir-i Efkar* gazetesinde 1866 yılı boyunca yer alan haberlerde, Hicaz'da ve hac sırasında sağlık konusuna ilgi gösterilirken kolera salgınından hiç bahsedilmemesi dikkat çekicidir:

¹² Amir Arsalan Afkhami, “Defending the guarded domain: Epidemics and the emergence of an international sanitary policy in Iran,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XIX, No.1, s. 122-134.

12 Nisan 1866. “İzmir'deki durumu tetkik için Meclis-i Sıhhiye Başkatibi Fevzi Efendi'nin başkanlığında bir heyet görevlendirildi. Tahaffuzhane'nin çevresinde evler olduğundan, bunun yeniden bir adada yapılmasına karar verildi” (Sayı 380).

15 Haziran 1866. “*La Turquie* gazetesinin Hicaz'da kolera görüldüğü haberinin yanlışlığı hacdan dönenlerin ifadeleriyle anlaşılmıştır” (Sayı 396).

13 Temmuz 1866. “Karadeniz bölgesinde kolera görüldüğü için oradan gelen gemilerin Boğaz girişinde beş gün bekletilmesi kararlaştırıldı” (Sayı 404).

25 Temmuz 1866. Boğaz girişinde bekleme süresinin on güne çıkarıldığı bildirilmiştir (Sayı 407).

9 Ağustos 1866. Beyoğlu'ndaki İtalyan hastahanesinde iki kişinin koleradan ölmesi üzerine, bunlarla ilgili yerlerin kordon altına alınması kararı alınmıştır. Gemilere uygulanan karantinanın iyi sonuç vermesinden duyulan mutluluk belirtiliyor. Bağdat, Kerbela ve Necef'te koleranın görülmesi (Sayı 412).

20 Ağustos 1866. Salgın sorunu kalmadığından İstanbul'dan karantina kaldırılmıştır (Sayı 414).

24 Ağustos 1866. İstanbul'dan gelen gemilere uygulanan 11 günlük karantina uygulaması kaldırılmıştır (Sayı 415).

12 Eylül 1866. Ortaköy'de yedi kişinin koleraya yakalandığı ve dördünün öldüğü bildirilmektedir (Sayı 435).

20 Eylül 1866. Bosna gazetesi, bölgede koleranın ortadan kalktığını, sadece Karadağ'da görüldüğünü yazmaktadır (Sayı 437).

Bu incelemenin sonucu, Osmanlı Devleti'nin karantina uygulamasını desteklediğini, ancak uygulamanın, hastalık tehlikesini bile bile hacca giden müminleri rahatsız edecek bir nitelik kazanmasını arzulamadığını göstermektedir. Hilafet makamına sahip bir yönetimin, açıkça Hıristiyan güdümünde görünmek istememesi, daha doğrusu ihtiyatlı davranması doğaldır. Tanzimat'ı başlattığı için II.Mahmud'un “gâvur padişah” olarak anıldığını unutmamak gerekir. Fransız destekli girişime Osmanlı adına karşı çıkılmamış, –bu öneriyi hazırlayanlardan doktor Bartoletti'nin Osmanlı hizmetinde çalıştığı unutulmamalıdır– buna karşılık, Malkom Han'ın tezi desteklenmiştir. Bu noktada, İran adına konuşan Malkom Han'ın kişiliği üzerinde kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.¹³

Mirza Malkom Han, Ermeni asıllı bir Hıristiyan iken İslamı kabul etmiş bir babanın oğlu olarak 1833/34'de doğdu. İran Şahı'nın hizmetinde çalışan babasının girişimi sayesinde on yaşında iken Paris'e gönderildi. Orta öğrenimini Paris'te tamamladıktan sonra 18 yaşında İran'a geri döndü. Yeni açılmış olan Darülfünun'da ders verdi; derslerinde fizik ve kimya deneyleri yaptı. 1858'de, Tahran'da, Mason locasını andıran Ferâmuşhâne'yi kurdu. Kısa süre sonra Darülfünun öğrencileri ve mezunları, bu kuruma geçtiler. Öğitmen ve tercüman

¹³ Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan - A Study in the History of Iranian Modernism*. University of California Press, Berkely - Los Angeles - London 1973.

olarak çalışırken çağdaşlaşma konusundaki aşırılıkları sebebiyle Ferâmuşhâne kapatıldığı gibi kendisi de yurt dışına gönderildi. O da, Osmanlı yönetimindeki Bağdat'a yerleşti. İslam dünyasında bir Rönesans yapılması gerektiği fikrine sahipti. Irak bölgesindeki Şiiler üzerindeki etkisi hem Tahran'ı hem de Bâb-ı Âlî'yi rahatsız ettiğinden, oradan ayrılması uygun görüldü ve Mayıs 1862'de İstanbul'da İran elçiliğinde uzman olarak görevlendirildi. Osmanlı Tanzimat hareketini çok beğeniyordu ve dönemin Bâb-ı Âlî kadrosu ile iyi anlaştı. Ali Paşa kendisine şüphe ile yaklaşmasına rağmen, Keçecizâde Fuad Paşa, Molière'in eserlerini Türkçe'ye çeviren Ahmed Vefik Paşa ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucusu Mehmed Münif Paşa ile dostluk kurdu. 1863'te İstanbul'lu bir Ermeni'nin kızıyla evlenmesi sorun yarattı. 1868'de İran büyükelçiliği'ndeki görevi'nde ayrıldı. Fuad Paşa, onun Osmanlı uyruğuna geçmesini ve Hariciye Nezareti'nde danışman olarak görevlendirilmesini sağladı. Kısa süre sonra tekrar İran elçiliğine döndü. İstanbul'da iken devlet yönetiminde reform ve toplumların ilerlemesi konusunda eserler yazdı. Müslüman toplumların aydınlanması ve gelişmesi için Arap harflerinin ıslah edilmesi gerektiğine inanıyordu. Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan ve müslüman çocukların dört-beş senelik eğitimden sonra gazete bile okuyamamasını okullardaki öğretim yönteminin yetersiz olmasına bağlayan yazısına aynı gazetede verdiği cevapta, sorunun Arap alfabesi olduğunu ve Arap harflerinin ıslahının gerektiğini savundu.¹⁴ Müstakil harflerden oluşan ve sesli harflerin de kullanıldığı bir alfabe geliştirdi. 1872'de İran'a döndü. İngiltere'nin siyasi ve ekonomik desteğini temin için 1873'te Londra'ya gönderildi. 1886'ya kadar, Baron Julius de Reuter'e Hazar Denizi ile Persian Golf arasında bir demiryolu inşası için imtiyaz verilmesi konusunda çaba gösterdiyse de, başarılı olamadı. Londra'da iken, İstanbul'da yayınlanan Farsça *Ahter* (1876) gazetesine destek verdi, alfabe reformu konusuna ilgisini sürdürdü. 1885'te, "mükemmelleştirilmiş" şeklindeki müstakil harfleriyle üç eser yayımladı. Bunlardan biri, Türkçe atasözlerinden bir derleme olan *Dürub-ı Emsâl-i Müntehabe* idi. 1889'da, İran'da piyango işletme imtiyazını De Cardoel'e vermesini takiben, şahsi menfaat sağladığı için Londra elçiliğindeki görevinden azledildi. Ancak 1890'da yine Londra'da İran'daki yönetimi eleştirdiği *Kânûn* isimli gazeteyi çıkararak fikirlerini yaydı ve itibarını korudu. Osmanlı Tanzimat anlayışına yakın bir uygulamayı hatta parlamenter sistemi savundu. Bir kısım tarihçi tarafından modernizmin cesur ve milliyetçi öncüsü, olarak nitelendirilen, diğerleri tarafından eleştirilen Malkom Han, 1908 yılında İsviçre'de ölmüştür.

The Ottoman press coverage of the 1865 cholera epidemic and
Mirza Malkom Khan's argument in the Istanbul International Sanitary
Conference

Orhan Koloğlu

This presentation is an analysis of the "islamic" reaction verbalized by Malkom Khan, Iranian diplomat in Istanbul, in face of the cholera epidemic of 1865, as reflected in the contemporary Ottoman press. In this year, a cholera epidemic believed to have spread from Hijaz during the pilgrimage season, raged through major Ottoman cities and reached Europe. The presumption was that the epidemic had reached the Mediterranean from the ports of Egypt, and European states demanded that the pilgrimage (Hajj) of the next year should be curtailed. Sanctions by the Egyptians and Ottoman authorities were deemed to be ineffective. The Ottoman government accepted the French request in December 1865 for the commencement of an international sanitary conference on the condition that it be held in Istanbul. The muslim view was presented by the Ottoman and Iranian delegates in the conference which opened in January 1866 and continued for nine months. The Ottoman representatives were Ali Pasha, the Foreign Minister, Dr. Salih Efendi, Deputy Minister for the School of Medicine, and Dr. Bartoletti; Egypt was represented by Dr. Lautner, and Iran by Mirza Malkom Khan (1833-1908), consultant in the Iranian embassy in Istanbul, who was accompanied by two physicians.

The French government demanded strict travel restrictions on the Red Sea, because this maritime line was seen as the cause of dissemination of the disease. The alternative proposed was that the pilgrims return either by the camel caravan route over the desert or that the vessels from Jeddah disembark at a distant port where the passengers were to be quarantined.

Mirza Malkom Khan delivered a long argument against the French demand, which was supported by Dr. Bartoletti, one of the Ottoman delegates at the conference. Malkom Khan explained that the pilgrims would perish in the desert journey, and expressed his support to a second plan conceived by the Ottoman delegation, which accepted the enforcement of the quarantine and the protection of the pilgrims against mistreatment.

Key words: Malkom Khan, cholera epidemic, pilgrimage, Hajj, Mecca, quarantines, Istanbul Sanitary Conference (1866), Iran; Anahtar kelimeler: Malkom Han, kolera salgını, hac, İran, Mekke, karantina, İstanbul Sağlık Konferansı (1866).

¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap harflerinin ıslâhı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri," *Belleken*, XVII, 65-68 (1953), s.223-249.